

CASTELO E ILLA DA INSUA

Por: Antón Ferreira Lorenzo

Hai máis de catorce mil anos, durante a Glaciación de Wurm, o esteiro do Miño non se parecía en nada a como o coñecemos hoxe nesa imaxe que podemos contemplar desde a cima do monte Santa Trega ou de San Antón, en Caminha (Portugal).

Daquela, espesas capas de xeo cubrían o continente europeo e a península Ibérica non se libraba dos glaciares.

O curso do río Miño era máis fondo e a costa situábase ata máis alá dos seus límites actuais, pois o mar tiña descendido con respecto á actualidade, segundo algúns autores, ata corenta metros por debaixo do actual nivel.

As dunas do piñeiral do Camarido non existían e o que hoxe é a Insua non era máis que a continuidade do monte Santa Trega formando o seu un picouto máis ó sur.

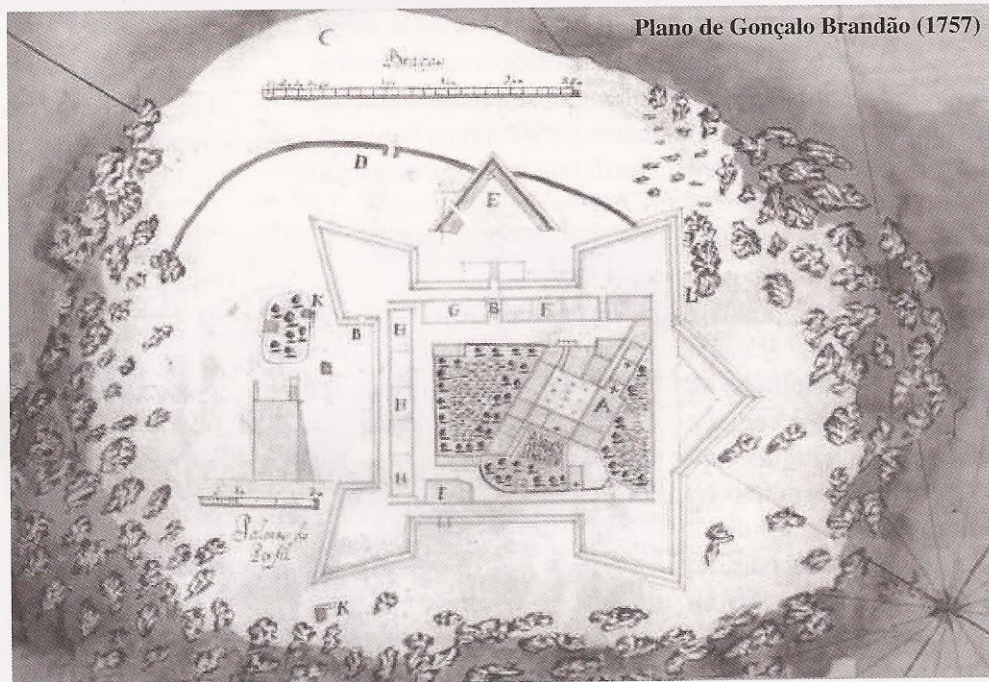
Cos desexos, hai once ou doce mil anos, sucederá todo o contrario: o nivel das augas elévase, incluso por riba do nivel actual asolagando aquel picouto do sur; formarase un novo brazo do río Miño, entre o Monte e o Terroso, que converterá o Santa Trega nunha illa e que desembocará polas actuais praias de Fedorento e Area Grande (A Guarda).

Posteriormente, as augas do océano irán descendendo e desaparecerá o brazo norte do río Miño. A acumulación dos sedentos van restando profundidade ó río, pero a desembocadura seguirá sendo aínda moi ampla, tal e como se reflicte nunha carta portuguesa de 1501 (elaborada por Pedro Reinél, hoxe desaparecida), aínda que, paseniñamente, se irá colmatando dando lugar ás formacións dunares do Camarido, en Portugal, ou do piñeiral de Camposancos, na Guarda. Pero aínda, en 1654, no Mapa do Reyno de Portugal, o piñeiral de Camarido estaba dividido en dous, formando outra illa de area entre a Insua e terra firme.

A Insua é un topónimo que, segundo A.B. Gouveia, é a forma curta do latín *ínsula*, co significado de illa. Trátase dun conxunto rochoso de apenas dúas hectáreas de superficie que se atopa na desembocadura do Miño,

entre A Guarda e Caminha, á que pertence, separada de Moledo apenas por 300 metros. Tamén é coñecida como a Insua Nova, sendo a Insua Vella o conxunto rochoso que aflora na maré baixa ó norte da Insua.

Segundo algúns estudosos, Posidonio escribiu que na foz do Miño existía una illa con dous peiraos e Estrabón menciona que nesta illa, entón chamada Illa Peláxica (segundo identificación do profesor e historiador portugués J. Leite de Vasconcelos que estudou o poema de Rufo Fausto Avieno *Oræ Maritimæ*), se daba culto a Saturno. O lugar cristianizouse coa denominación de Santa María da Insua, para os portugueses, e Santa María de Carmes, para os galegos.



Antes de ser ocupada, dise que era empregada polos baleeiros para descuartiza-las baleas no areal. De feito D. Afonso IV concedeu, en 1340, a Afonso Domingues todas as baleas do reino, desde a foz do río Miño ata o Guadiana.

Mais, aínda se fala que antes de se funda-lo convento, existía na illa unha ermida baixo a advocación da Nosa Señora da Salva ou Señora da Boa Viagem, nome que lle daban os pescadores e mareantes portugueses acudindo, cada 8 de setembro, moitos peregrinos e romeiros á Insua.

CHEGAN OS FRADES

Cando se produce o Cisma de Occidente (1378), debido a que os reinos de Galicia, Castilla, León, Aragón e Navarra apoiaron ó Papa de Avignon, Clemente VII, algúns franciscanos galegos e asturianos, da Observancia Menorita, obteñen do Papa Bonifacio IX, o 6 de abril de 1392, autorización para instalarse en Portugal, que se mantiña fiel ó Papa de Roma, iniciándose, na illa, as obras de construción dunha casa terrea con "oratorio, torre sineira, refeitório e outras divisións necesarias" baixo a dirección dos fundadores do convento Frei Diego Arias, Frei Gonzalo Mariño e Frei Pedro Diego, fundadores da primeira Casa de oración que "máis propio lle era o nome de pobre cabana que de convento", segundo escribiría, moitos anos máis tarde, Frei Pedro de Jesús María José. A presenza dos frades motivou que o historiador guardés, o coengo Juan Domínguez Fontenla denominase a illa como San Francisco da Insua.



Restos do antigo mosteiro. Illa da Insua

Logo de sete anos na Insua, obedecendo as instrucións de D. João I, abandona a illa para fundar novos conventos, entre eles o mosteiro de Alenquer, na Extremadura portuguesa.

Este rei, e mesmo a corte portuguesa, protexían o Convento ata tal punto que D. João I prohibiu, en 1419, que as casas de Caminha, pertencentes os frades, fosen ocupadas polos forasteiros. Estas casas eran empregadas polos relixiosos cando se desprazaban á vila para rezar, xunto co pobo, pregarias, para confesar e facer caridade, e nelas pernoctaban cando o mar impedía o regreso á

Insua, pero, dado que raramente eran habitadas polos frades, estes permitían a súa ocupación.

En 1436 D. Duarte concedeu privilexios ó convento e D. Afonso V desculpou o pago de impostos a quen o servise.

As condicións de vida dos monxes non eran nada fáciles e algúns relixiosos abandonan as súas celas, chegando a contar, en 1437, con só dous frades legos: Frei Álvaro da Rosa e Frei García Baz. A orde franciscana consegue novos privilexios ó longo dos séculos: así, en 1441 a Cámara de Caminha lles dispensa de pagar tributos e lles concede o dereito de recoller cunchas para fabricar cal, sendo confirmados, tales dereitos, polos reis, ata que, en 1471.

Por orde de Jorge de Sousa, primeiro vicario que coñecemos, realízanse obras de mellora como a ampliación da capela, a construción de novas celas e a división da casa, o que supón a incorporación de novos membros, ata doce, entre eles Frei André da Insua, que chegou a ser Xeneral da orde franciscana, Frei Francisco, Frei Marcos e Frei Pacífico de Matosinhos. Seis anos máis tarde, os relixiosos elixen como sucesor de Jorge de Sousa a Frei Afonso de Barros.

No primeiro século da existencia do convento, eran moi poucos os sacerdotes sendo máis importante, en número, os frades legos. Dedicábanse uns e outros, á oración, pero tamén a traballar na horta e a desenvolver outros traballos da casa. A abstinencia era rigorosa; viño só podían bebelo algúns frades.

A Duquesa D^a Isabel, irmá do rei D. Manuel, tivo especial afecto polo convento, e ofreceu unhas pinturas que reproducían o Nacemento de Xesús e a Adoración dos Reis Magos, que serviron de retablo nun dos altares laterais. Ó parecer tales pinturas pertencían a raíña D^a Isabel, muller de D. Manuel, e procedían de Flandres.

O convento recibiu tamén a protección dos mesmos reis, como xa vimos máis arriba, que chegan, incluso, a visitalo, dada a santidad que irradiaba: así o 15 de novembro de 1502, don Manuel I, "O Afortunado", embárcase en Caminha para orar á Virxe na capela da Insua, o mesmo que seu fillo, D. Luis, en 1548; e o señor de Ceuta e Gobernador de Caminha, en 1512. Outros personaxes foron D. Jaime, Duque de Bragança, e D. Fernando de Menezes, Gobernador de Ceuta e Senhor de Caminha. E, en 1627, Matías de Albuquerque, Gobernador de Pernambuco.

Os Marqueses de Vila Real e Senhores de Caminha, foron outros protectores do Convento, o mesmo que os seus sucesores. Así, en 1534 determínase que os sábados se entregasen 160 arráteis de vaca; no Nadal, en Pascoa e Pentecostés, un bo carneiro ademais dun porco no Nadal. En xaneiro, 15 alqueires de aceite, e na Cuaresma 5 alqueires de castañas. D. Pedro de Menezes aínda ordenou que fosen abastecidos do viño necesario.

A aquelas visitas rexias e señoriais, hai que engadir as de ilustres relixiosos: o santo arcebispo de Braga, Frei Bartolemu dos Mártires, e o Bispo da Guarda, D. Afonso Furtado de Mendoça, que máis tarde sería nomeado Arcebispo de Braga.

O 23 de xullo de 1580 unha flota galega, con 300 soldados, en apoiou do rei Felipe, ocupa este illote, construíndo unha torre e un muro que o mar e as crecidas do río, tirarían. En 1602, o Convento é atacado por uns corenta corsarios ingleses, pero antes de que estes desembarcaran, os monxes tiveron tempo de saír da illa ó atoparse na mesma o barqueiro, levando con eles os cálices e os mellores ornamentos, e en 1606, sufriu un novo saqueo por piratas luteranos de La Rochelle que roubaron un cáliz, unha custodia de prata e as roupas das celas, conseguindo esconder os relixiosos o Sacramentado e dous cálices. Neste ataque foi cando a imaxe da Madalena levou un golpe no rostro.

Diante desta situación de inestabilidade, moitos relixiosos deciden abandonar o Convento, e inician a construción, en 1618, do convento de San Antonio, en Caminha, quedando reducida a illa a un oratorio aínda que volverán a Insua por solicitude do 1º Duque de Caminha, D. Miguel de Menezes e do mesmo pobo.

A FORTALEZA

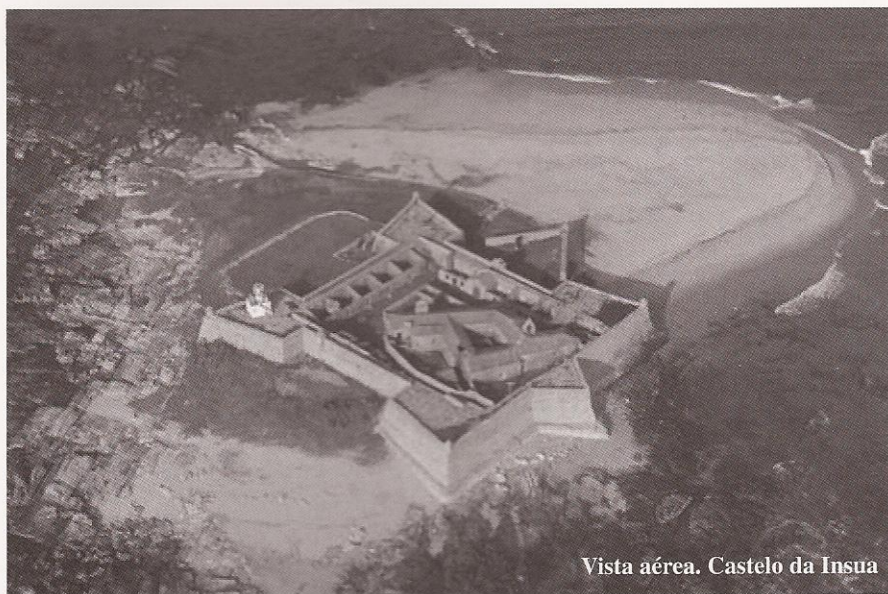
O señorío de Caminha e o convento pasaron a ser propiedade da Coroa, a mediados do século XVII pola conspiración do marqués de Vila Real contra o rei D. João IV, sendo executados o nobre e o seu fillo, que era segundo duque de Caminha.

Coa intención de protexe-la entrada da barra, punto estratéxico, dada a guerra contra España, pero tamén como medida de protección do convento fronte ós ataques corsarios, o rei João IV mandou construír a fortaleza empregándose as mesmas pedras do rochedo sobre o que se levantou o convento.

A fortaleza ten forma de estrela de cinco puntas con cadanseu baluarte defensivo, iniciándose as obras en 1649 e rematando en 1652. Ó norte, na á deste lado, atópase unha campá que ten gravados dous salmos nunha especie de cinta que discorre pola campá, e na porta principal atópanse as armas dos Limas, por estar a construción baixo as ordes do Gobernador das Armas da Provincia do Minho, D. Diogo de Lima. No patio inferior da construción principal existe un pequeno claustro con dobre columna.

O primeiro gobernador da fortaleza da Insua foi Domingos Mendes Aranha. Dase, entón unha difícil coexistencia entre os frades e a guarnición militar.

A ámbolos dous lados da porta principal que dá acceso ó interior da fortaleza, figura gravada na pedra a seguinte inscrición “A piedade do muy alto e poderoso monarca, el Rey D. João IV, ministrado pela intervenção e a asistencia de D. Diego de Luna Nogueira, General e Bisconde de Vila Nova de Cerveira, Gobernador de



Vista aérea. Castelo da Insua

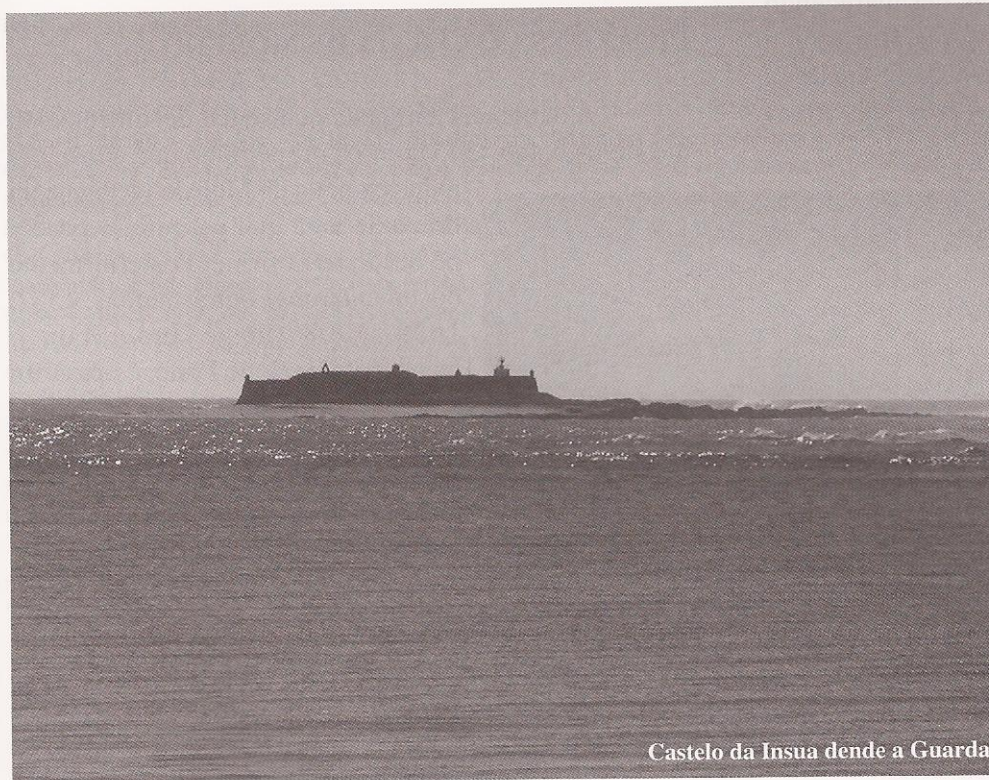
Armas, e exército da provincia Entro-Douro e Minho dedicarão esta fortificação a Serenissima Rainha dos Anjos N^a. S^a. De Insua para asylo e defensão dos religiosos da primeira regra serafica que assistan nos continuos jubilos desta Senhora, debaixo de cujo patrocínio se asegura a defensa desta costa. Fez-se a obra na era de 1650”. En 1690 dótese de dous canóns de bronce, montados sobre unha base de ferro, segundo recorda a lenda gravada en ambos “Armas reais de D. João IV Rey de Portugal. Sendo Tenente General Ruy Correia Lucas Martins Es. 1649”. En 1670, amplíase o convento, construíndose un andar elevado (ata entón só dispoña da planta baixa), con cinco celas.

En 1676, volven a realizarse obras de ampliación do convento, e en 1707, constrúense a sala capitular, novas celas e o retablo do altar. Dez anos máis tarde, grazas a intervención de D. João V, reedifícase a igrexa, e se lle incorpora un teito abovedado de pedra e o coro alto.

A fortaleza coñecerá novas obras de reparación, en 1793 e 1795, ano este no que os frades abandonan a Insua, aínda que volverán a ela anos despois.

En 1807, durante o reinado de Carlos IV, desembarcaron forzas españolas producíndose a 1ª ocupación da Insua, e, coincidindo coa invasión francesa, voltaría a ser ocupada en 1808.

Agás estas invasións puntuais, a Insua foi sempre portuguesa, incluso cando quedou unida á costa galega por unha lingua de area que permitía o paso a pé ata o seu interior.



Castelo da Insua dende a Guarda

Cando, en 1834, por un Decreto do goberno, extingúense as ordes relixiosas en Portugal e dominios portugueses, excláustranse os frades e nacionalízanse os seus bens, o convento pasa a integrarse no patrimonio nacional portugués, e a guarnición militar continuará aínda ocupando a fortaleza.

En 1910, a fortaleza da Insua é declarada Monumento Nacional, e pasa ó Ministerio de Finanzas (1940) e, en 1987, dependerá xa do Instituto Portugués do Patrimonio Cultural.

LENDAS, MILAGRES E OUTRAS CURIOSIDADES

Cóntase lendas e milagres acontecidos na illa. Como a desaparición dos sargos do mar da Insua debido ós improprios proferidos por un comandante da armada galega. Dise que na illa non hai ratos nin animais “ponzoñentos” segundo escribe Frei Pedro de Jesús “Tense por gran prodixio outra marabilla e é a de non criarse nela bicho ponzoñento. Se algún chega coas inundacións non dura moito tempo. O non haber aquí ratas é un milagre continuado que aínda hoxe causa admiración”.

Outra lenda sinala a existencia dun pasadizo secreto que comunica a illa coa praia de Moledo (Portugal), pero ninguén, aínda, descubriu onde se atopa a entrada ou a saída deste misterioso corredor.

Cóntase que un tal Francisco Gonçalves, pescador e barqueiro na Insua, fixera voto a Nosa Señora de entregar unha lamprea, como esmola ós relixiosos, por cada doce que pescase. Aconteceu que logo de pescar doce, a seguinte non a deu como tiña prometido, quedándose coas trece. Dise que, nos trece días seguintes, mentres os outros pescadores fixeran unha gran colleita, el non pescou ningunha lamprea como castigo por incumplir a promesa.

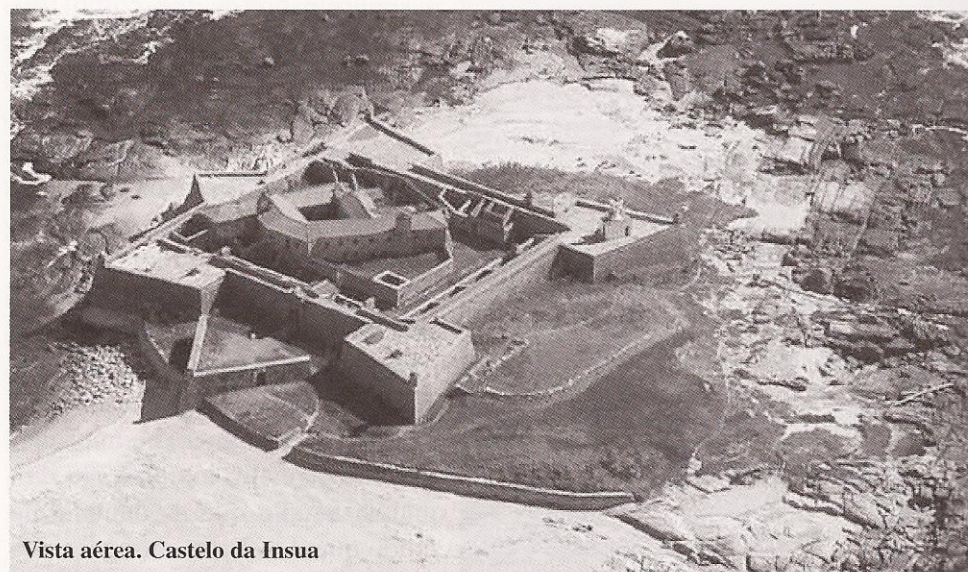
Neste mesmo sentido, nárrese outra promesa incumplida. A de dous homes que prometeran entregar ó convento a primeira lamprea que pescasen. Pero levados pola cobiza, mudaron de parecer ó comprobar que esa primeira lamprea era dun maior tamaño que as demais, de modo que decidiron entregar unha das outras lampreas. Pero tan pronto decidiron cambiar, a primeira

lamprea, que era a de maior tamaño, caeu ó río e veu saír a praia, onde a tomaron os relixiosos.

Entre outros milagres de sona está aquel relacionado coa falla de auga. Os frades subsistían das esmolos dos pescadores do río Miño, sen embargo, a falla de auga doce facía insostible aquela situación. Conta Frei Pedro de Xesús María Xosé (“Origem e Progreso do Real Convento de Santa Maria da Insua de Caminha”), que “estaba Frei Diego Arias inmensamente satisfeito da fermosura do lugar, pero tiña grande tristura pola falla de

auga. Escoitou a Nai de Deus as súas fervorosas oracións e sobrevivíndolle un plácido sono, aparecéuselle a Virxe María en forma de belísima doncela, indicándolle o lugar onde cavando atoparía a fonte que tanto desexaba. Fíxoo así, conseguindo encontrar boa auga” na hoxe chamada por moitos “Fonte Milagrosa”.

Outro milagre fala das pedras que antes de caer sobre os frades, detíñanse no aire ata que aqueles se apartaban da súa traxectoria, ou aquel outro milagre que se refire á invasión da Insua por corsarios ingleses o 13 de outubro de 1602: entón Frei Jerónimo de San Juan colleu o Cáliz Sagrado e escondeuno nunha das mangas do seu hábito; logo, axudado por outros frades, baixou do seu pedestal a imaxe de Nosa Señora. Frei Jerónimo, que pola súa idade non podía camiñar tan a prisa como as circunstancias o requirían, acompañado dos demais frades, retirouse por detrás dunha das rochas desaparecendo milagrosamente da vista dos corsarios que arrasaron a pequena illa e, non atopando a ninguén, abandonárona volvendo a ser visibles Frei Jerónimo e os seus irmáns frades.



Vista aérea. Castelo da Insua

E aínda se narra aquel que, segundo as crónicas, no Convento e, sobre todo, na igrexa, non se oía o mar por moi bravo que estivese, de modo que os frades non se inquietaban, dedicándose ós asuntos espirituais polos que se retiraran á illa.

Igual que algunhas igrexas e santuarios galegos conservan imaxes atopadas no mar, tamén, neste entorno da Insua sucedéronse feitos semellantes. Mariñeiros portugueses e galegos que se atopaban faenando nestas latitudes, descubriron aboando no mar un arcaz de madeira, disputando uns e outros a súa pertenza, xa que ambos querían izalo a bordo das súas respectivas embarcacións.

Dise que o arcaz se inclinaba cara a parte portuguesa, convindo os mariñeiros galegos en renunciar a el. Cando abriron o arca, no seu interior comprobaron que había un Cristo no Horto, en madeira policromada, con manto real de púrpura, coroado de espiñas e as mans atadas, e dous cálices de prata ademais dunha custodia. O Cristo no Horto sería logo o Patrón da Confraría do Bom Jesus dos Mareantes.

INVOCACIÓNS

A Nosa Señora da Insua (a Estrela do Mar, dos pescadores) invócase en situacións graves. Os mariñeiros, nas tormentas, e todos cando a saúde falla. Pero tamén para encontrar obxectos perdidos, curar situacións de esterilidade e traer a chuva en períodos de seca, só por citar algunhas situacións que reclama o crente e fiel devoto.

LIGAZÓNS COA PRAIA DE MOLEDO

A data máis antiga de que se ten documentación menciona o ano 1575 como o primeiro no que a Insua se uniu coa praia de Moledo mediante un brazo de area que permitiu o paso a pé desde terra firme. Posteriormente documentáronse outras unións: 1582, 1629, 1708 (neste ano relata o manuscrito de B. do Porto: "...pasaban a pé homes e mulleres de Moledo e algúns relixiosos e soldados, e como estas noticias corren por toda a terra, viñeron noutros días numerosas xentes a cabalo e en carros. Algunhas señoras, por romaría ou devoción, descalzábanse e pasaban, chegándolle a auga aos nocellos". Oito días despois o areal desfíxose e novamente a Insua desligouse da costa), 1895, 1899, 1947 (data da que se conserva unha

fotografía na que se pode ver os caminhenses, e carros tirados por bois adornados con flores, cruzar á illa. Durante os días, en que permaneceu a ligazón, foron moitos os que se achegaron á Insua celebrándose, incluso, unha misa na capela do convento), e a última vez foi na primavera de 2001, pasando milleiros de persoas, á Insua.

Tamén se documenta, como máis arriba se dixo, algunha unión coa costa española, segundo dá conta Frai Pedro de Jesús quen di que o P. Juan Póvoa deixou escritos desta unión, e advertía ós frades que “tivesen coidado coas cabras de Camposancos que soían vir a comer a herba dos muros e as viñas que na horta do convento había”.

O EXPOLIO

O abandono en que quedou sumida a illa motivou actos vandálicos e de latrocinio. Toda a talla barroca da capela e os magníficos azulexos do século XVII, desapareceron. De non ser por xentes preocupadas, como é o caso do funcionario da Cámara Municipal de Caminha, Raúl do Carmo Reis de Sousa, que salvagardou imaxes, pinturas e alfaia, hoxe non restaría nada das pertenzas do convento.

Hai algúns anos contaba un pescador afeccionado da Guarda, ser testemuña de como un pescador portugués, logo de coller madeira, posiblemente dun retablo, fixo unha fogueira con ela.

No ano 2000, a Cámara Municipal de Caminha organizou no Museo Municipal desta vila portuguesa, unha exposición co título “Insua no caminho dos

mareantes”, na que se puideron contemplar moitos dos obxectos recuperados do convento fundado por Frei Diego Arias, en 1392.

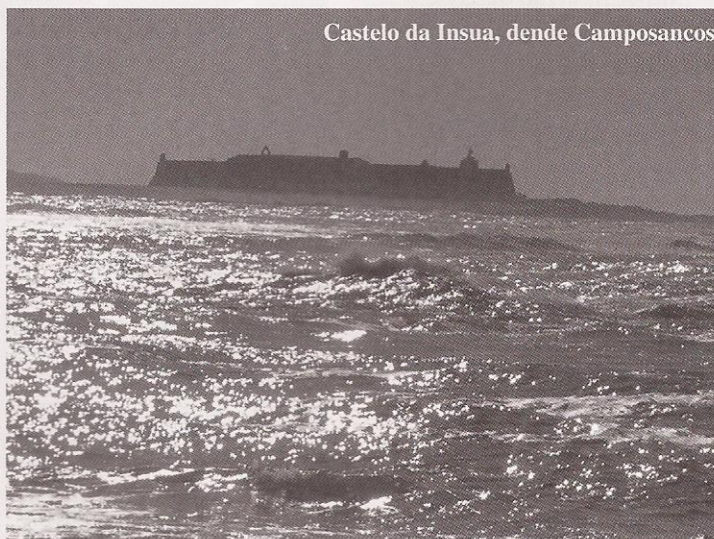
OS ÚLTIMOS INQUILINOS DA ILLA

A guardesa Carmen Portela e o seu marido, Viriato Alves dos Santos, foron os últimos habitantes da Insua. El era o fareiro, e antes fórao seu pai.

Durante 28 anos a illa foi “súa”: o matrimonio, e os seus nove fillos, compartiron este espazo de maio a outubro, segundo escribe Marta Fernández Pedrera, que os entrevistou. En outono e inverno, era Viriato quen se achegaba coas garrafas de gas para alimenta-lo faro, ata que se instalou unha placa solar que puxo fin a unha tradición familiar.

Bibliografía consultada ou relacionada polos autores que escribiron sobre a Insua¹:

- Fray Diego Arias: “Cronica da Santa e Real Provincia da Inmaculada Conceição de Portugal” (1392)
 Frai Pedro de Jesús María José “Oríxem e Progreso do Real Convento de Santa María da Insua de Caminha”
 Frai Pedro de Jesús María José: “Crónica da Real Provincia da Inmaculada Conceição de Portugal”. Vol II. Santa María da Insua de Caminha. 1760
 Manuel Busquet Aguilar: “A Insua”. En Revista de Cultura Regionalista e de Turismo. Ano X, agosto de 1968. Viana do Castelo.
 Carlos Pereira Callixto: “Apontamentos para a Historia da Insua”, en O Caminhense, 1976 a 1986
 Bastos Moreira: “Forte da Insua”, en Xornal do Exército. Ano XIX, nº 231. Lisboa, 1979
 Estanislao Fernández de la Cigona Núñez: “La fortaleza da Insua en la desembocadura del río Miño”. Faro de vigoo, 5 de maio de 1985
 Carlos Pereira Calixto: “Apuntamentos para a historia de Insua”. O Caminhense, varios números.
 Joaquim Borges de Macedo. Porto, 10 novembro 1986.
 Luís Felipe Aviz de Brito: “A desembocadura do río Minho nos tempos antigos”. Editorial Caminia. Caminha, 1989.
 Joao Azevedo “Forte da Insua um monumento a proteger”. En O Caminhense 28-06-96
 O Caminhense: varios números.
 Antón Ferreira Lorenzo e Luis Dorado Senra: “Guía del Monte de Santa Trega y su Museo”. Anabam. A Guarda. 1998
 Marta Fernández Pedrera: “Un fuerte entre A Guarda y Caminha”. Voz de Galicia, 9 de maio de 1999
 Teresa G. Barcia: “Frailes y militares en aguas del Atlántico”. Faro de Vigo 17-X-1999.
 Isabel Ruivo: “Dos milagres que a Senhora fez...” en Insua no caminho dos mareantes. Cámara Municipal de Caminha. 2000.
 Catarina Dias: “A Insua”. En Insua no caminho dos mareantes. Cámara Municipal de Caminha. 2000.
 Abel Domingues: “Património da Confraria dos Mareantes”. En Insua no caminho dos mareantes. Cámara Municipal de Caminha. 2000.
 José A. Uris Guisantes: “A Insua”. Libro-programa das Festas do Monte. A Guarda. 2000
 A. B. Gouveia: “A Insua o Alfoz de Caminha”. 2 febreiro 2001



Castelo da Insua, dende Camposancos

¹ Este artigo foi sacado da páxina Web: Galicia-suroeste.com, con permiso destes